

A szabadelvű protestáns teológiai gondolkozás multja, jelene és jövő kilátásai.¹

Theopompus, Nagy Sándor korának híres történetirója a következő történetet meséli el: egy Kréta-szigeti ifjút, Epimenidest, apja a városba küldi egy néhány juhval, hogy azokat a vásárban adja el. Utközben a nap forrósága ellankasztja az ifjút, aki lefekszik egy fa alá pihenni. A fiatal embert annyira elnyomja az álm, hogy csak ötvenhét év múlva ébred fel. Epimenides, a hosszas alvás után magához térve, látja, hogy ötvenhét év alatt annyit változott a világ körülötte, hogy sok minden érthetlenné vált számára.

Tegyük fel, hogy Epimenides a nyolcvanas évek idején aludt el és ma ébredt fel. Vajjon a csodálkozásnak első percei után mit szólna az azóta nemcsak külsőleg, de belsőleg is annyira megváltozott világhoz? Bizonyára sok mindent el kellene neki magyarázni, hogy valamennyire megértse azt a nagy változást, aminőn a világ az ő elalvása óta keresztülment.

Valóban óriási mértékben megváltozott a világ és életünk az utóbbi évtizedekben. Ezekről a különböző változásokról mind nem beszélhetünk ez alkalommal. E rövid tanulmánynak a célja ugyanis az, hogy felvázolja a vallásos szabadelvű teológiai gondolkozás multját, jelenét és jövő kilátásait. A mi szempontunkból a változásokból ez alkalommal tehát elsősorban az érdekel, hogy a nyolcvanas évek és általában a XIX-ik század és napjaink közötti időszakban a vallásos szabadelvű gondolkozás változott-e valamit s ha igen, mennyiben? Megállapíthatjuk, hogy a változás itt is szembevetőd, szinte forradalmi jellegű. A tény ugyanis az, hogy a mult század második felében élte a vallásos szabadelvű-

¹ Felolvasás a Dávid Ferenc Egyletnek 1939. december hó lozsváron tartott közgyűlésén.

ség fénykorát, míg ma annak egyenesen az ellenkezőjét szemlélhetjük.

A XIX-ik század a vallásos szabadelvűség kifejlődésének a százada. De ennél a szabadelvű gondolkodásnak a hőskora visszanyulik egészen a reformációhoz, amely Lutherrel az élen kimondja, hogy az egyház tekintélyt öltött és minden tekintélynek a bibliát ismeri el. A reformáció a vallásos gondolatát igyekszik érvényre juttatni a tekintély béklyóiból. Sajnos azonban ez a nagyszerű gondolat a reformáció későbbi fejlődése folyamán erőtlenné válik. A reformátorok David Páris kivételével az egyház dogmáihoz nem mennek nyulni s ezzel a vallásos szabadelvűség elve még mielőtt életre kelt volna, elfojdik.

A szabadelvű gondolkodás igazi pilléreit a felvilágosodás mozgalma építette meg. A felvilágosodás forradalmi mozgalom minden tekintély ellen, mely az embert természetes fejlődésében és jogainak érvényesítésében akadályozza. E mozgalom eredményeképpen kezdődik meg tulajdonképpen a szabadelvű teológiai kutatás. A felvilágosodás adja meg erre a lehetőséget. Az angol deizmus, a német felvilágosodás és a francia encyklopédizmus és materiálizmus sok különbségük mellett abban megegyeznek, hogy a szabad gondolkodás útjában álló minden tekintéllyel a legkiméletlenebbül szembeszállnak. Ezek az irányzatok minden hagyományt és minden tekintélyt szétrobbantanak s ezáltal egy új, modern tudománynak, a szabad kutatásnak az alapjait fektetik le.

A felvilágosodás fejlődésében különböző fokozatok állapíthatók meg. Első stádiumában ez a mozgalom elvben biztosítja az értelemnek a jogot, hogy a hit dolgaiban az észé legyen az utolsó szó, de ezt az elvet még nem alkalmazza gyakorlatban a dogmák lényege ellen. Második fejlődési fokán a felvilágosodás felfedezi, hogy a keresztények életére megbénító teherként nehezedik a dogma, amelytől meg kell szabadítani a keresztény emberiséget. Ez a fejlődési fokozat már elveti azokat a fontosabb dogmákat, melyek az értelmet sértik. A harmadik fejlődési fok, az u. n. racionalizmus, mely nyílt és kiméletlen támadást intéz az egyház minden dogmája ellen és a hit kérdéseiben alapul kizárólag az ész megállapításait fogadja el.

Ez a mozgalom teremti az alapot, amelyen a szabad kutatás elvén álló szabadelvű teológia felépülhet és diadalra juthat.

A cél: a tudomány rendelkezésre álló eszközeivel behatolni

a történelem dogmák által meghamisított világába s tekintet nélkül minden hagyományra vagy tekintélyre, kikérni a Jézus életére, tanítására és az ősegyház megalakulására vonatkozó történelmi igazságokat s ennek alapján felépíteni egy valóságnak megfelelő, történelmi alapon álló teológiát.

A szabad kutatás munkája meg is indul a XVIII. század végén és folytatódik hihetetlen lelkesedéssel, kitartással, türelemmel, fáradhatatlan önzetlenséggel több mint egy évszázadon át. Az érdeklődés elsősorban Jézus személyére és az Isten országa kérdése körül forog. Ezért ez alkalommal főképpen azokra az eredményekre kívánunk röviden rámutatni, melyeket a szabadelvű teológiai kutatás Jézus személyével és az Isten országa problémájával kapcsolatban elért.

A XIX.-ik század végén, fejlődésének tetőfokán, a szabadelvű teológiai kutatás nagy általánosságban a következő lényeges eredményeket mutatja fel:

1. Jézus élete és munkássága minden tanulmányozásának a források tudományos, kritikai és részrehajlás nélküli kutatása alapján kell történnie. Ezeket a forrásokat elsősorban a szinoptikus evangéliumokban, vagyis Máté, Márk és Lukács evangéliumaiban találjuk. Ezek a források Jézust mint való történelmi személyt állítják előnkbe.

2. Jézus életének főbb mozzanatait tanításának időszakában bizonyos mértékben rekonstruálhatjuk. Ennek a rekonstruálásnak történelmi alapon kell történnie. Ez a történelmi alap elsősorban a Márk evangéliuma és a Máté és Lukács evangéliumaiba található ősforrás.

3. Jézus élete, mint minden emberi élet, állandó változásoknak volt alávetve. Így Jézus gondolkozásában is különböző fejlődési fokozatok állapíthatók meg, különösen ami az ő messiást öntudatát és az Isten országa fogalmával kapcsolatos gondolatait illeti.

4. Jézus első tanításai és Keresztelő János pusztai prédikálása között feltűnő hasonlatosságok észlelhetők. Jézus azonban minden tekintetben felette állott előhírnökének. Keresztelő János szemében Isten még mindig a törvényadó és kérlelhetetlen ítélőbíró. Ezzel szemben Jézus öntudatában mint Atya foglal helyet, aki az ő és az ő népének atyja. Emellett Jézus az Isten országa fogalmának teljesen új értelmezést adott.

5. Jézus életében két főszakot: egy boldog és egy boldogtalan időszakot különböztethetünk meg. Az első időszak Galileában nagy sikerek jegyében játszódik le. A második időszak első részét, melynek színtere szintén Galilea, az ellenséggel kezdődő incidensek és a nép hitetlensége jellemzi. A második rész a Jeruzsálembe való utazás és a halál.

6. Jézus a próféták által megjósolt Messiásnak tartotta magát. De ő ezt a zsidó fogalmat gyökerében átváltoztatta, szellemi értelmet adván annak. A Cézárea-Filippibeli jelenet, amikor Jézus azt kérdezi a tanítványoktól, hogy minek mondják őt az emberek és minek mondják ők maguk, fordulópontot jelent a Mester életében.

7. Jézus célja teljesen szellemi természetű volt; minden politikai ambíció távol állott tőle. A tanítványok közösségét megalakította; adott ennek a közösségnek egy erkölcsant s ezáltal az Isten országát a földön megvalósultnak hitte és hirdette. Jézus tevékenységének lényege erkölcsstanában rejlik, melynek összesítése a hegyi beszédben található.

8. Jézus szerint az Isten országa már eljött abban az értelemben, hogy mindenütt, ahol a Jézus evangéliumát prédikálják, mindenütt, ahol az Isten szellemének jelenléte érezteti hatását, mindenütt, ahol az elvetett mag példázatának értelmében a mag kihajt és gyümölcsöt hoz, az Isten országa jelen van. Az Isten országa, mint a jelenben létező valóság a legmagasabb szellemi jó. El lehet érni emberi törekvéssel a legmagasabb jézusi erkölcsi elveknek gyakorlatban megvalósítása által.

Íme, ez nagy általánosságban a XIX. század protestáns teológiájának az alapja. Ez a tudományos kutatások eredményeképpen kialakult Jézus-kép annyira uralja a protestáns teológiai gondolkodást a XIX. század második felében, egészen a század végéig, hogy a református és lutheránus egyházak hivatalosan érvényben levő dogmái csaknem háttérbe szorulnak. Az ember Jézus alakja, az Isten országa földi megvalósulása az egész protestáns gondolkodás központi gondolata a XIX. században. Ez az időszak, amikor a református és unitárius teológiai gondolkodás olyan közel kerülnek egymáshoz, hogy gyakorlatilag alig van különbség közöttük. Ez az uralkodó szabadelvű gondolkodás érezteti áldásos hatását a protestáns gyülekezetek életében is azért, hogy a különböző felekezetek egymáshoz minél közelebb kerüljenek s az építő munkára közös alapot találni igyekeznek.

A század végén azonban virágzásának teljében, komoly támadás indul a XIX. századi szabadelvű teológia által kiépített Jézus-kép és az Isten országa fogalma magyarázatának hitelessége ellen.

Ezt a támadást az u. n. eszkatológiai iskola indította a szabadelvű protestáns teológia ellen, amely pedig a Jézussal és az Isten országa fogalmával kapcsolatos kérdéseket hosszú időre, mondhatni véglegesen megoldottnak hitte. Ez iskola érvelésének lényege a következő:

1. A történeti Jézus alakja, melyet a szabadelvű protestáns teológia megalkotott, nem felel meg a történeti tényeknek. Le kell mondanunk arról, hogy a Jézus életét az evangéliumi források alapján valaha is össze tudjuk állítani. Emellett az apokaliptikus irodalom részletes ismerete azt mutatja, hogy Jézus gondolkozását teljes mértékben uralta a Messiás jövetelének váradalma, aki ennek a világnak véget vet és egy teljesen új világot teremt. Jézus számára az Isten országa még nem volt jelen; abban a formában, ahogyan ő azt várta, az még nem valósult meg. Ebből következik, hogy ő nem is alapította meg az Isten országát a földön tanítványai körében. Igaz, hogy voltak pillanatok Jézus életében, amikor ő, ellenségei izgatására, vagy a lelkesedés és elragadtatás hatása alatt beszél néha arról, hogy az Isten országa már megjelent, de ez ritkán fordul elő. Ezzel szemben a rendelkezésünkre álló források alapján bebizonyítottan tekinthető az a tény, hogy Jézus tanításainak tulnyomó részében az eljövendő, a legközelebből megvalósuló, de még meg nem valósult Isten országáról beszél, és az ő egész gondolkozása kizárólag ebből a szempontból érthető meg.

2. Aminthogy Jézus nem valósította meg az Isten országát a földön, Jézusnak éppen úgy nem is volt szándéka, hogy tanítványainak egy kidolgozott erkölcsant adjon. Nem azzal a gondolattal tartja hegyi beszédét, hogy az a később alakulandó közösségek számára állandó erkölcsi alapul szolgáljon. A Jézus erkölcsantja lényegében véve u. n. „Interimsethik“, vagyis provizórikus, azaz átmeneti, egy bizonyos időre szól addig, amíg az Isten országa a földön természetfeletti úton megvalósul. Erre az erkölcsantra a teljesen új körülmények között kialakuló világban egy sem lesz többet szükség.

Ennek az iskolának a fejtegetései óriási hatással voltak a

protestáns teológiai kutatás további alakulására. Rövid két évtized alatt annyira megingatták a liberális teológia szinte holtbiztosnak vélt alapjait, amire a teológiai gondolkodás történetében alig van példa. A támadások végtelen sora indul meg a XIX. századi szabadelvű teológia felfogása s annak elért tudományos eredményei ellen, ami a szabadelvű gondolkodású gyülekezetek életére sem maradhatott hatás nélkül.

Azonban a szabadelvű gondolkodásnak s így a szabadelvű protestáns teológiának is a legérzékenyebb veszteséget mégis csak a háboru okozta. A háboru utáni nagy csatlódások, kiábrándulások életünk minden ágát alapjában megrázták, de ez az általános rázkódtatás elsősorban a vallásos érzés és gondolkodás terhére történt. A vallásos hit meglazulása, az intézményekhez való ragaszkodás gyengülése, az erkölcsi törvények háttérbe szorulása az általános válságot a legnagyobb és legszembeütőbbé a vallásos és egyházi életben tette. Az eszméből kiábrándult, önmagával meghasonlott ember ösztönösen menekülni igyekezett mindentől, ami őt gondolkodásra, állásfoglalásra készíthette.

Ilyen körülmények között a protestáns, elsősorban a református, kisebb mértékben a lutheránus egyházak, mihelyt a háboru okozta nagy változások és átalakulások bénító hatásaiból valamennyire magukhoz tértek, az azelőtt járt utnak éppen az ellenkezőjét választották. A szabadelvű gondolkodást az adott körülmények között az egyház jövőjére nézve a legnagyobb veszélynek látták s igyekeztek attól lehetőleg minél távolabbra elhelyezkedni. A vallás válságáért elsősorban a szabadelvű teológia híveit okolták. Az eredendő bűnről és előre elrendelésről szóló Augustinus-féle tan, melyet Luther is, de különösképpen Kálvin teológiájuk alapjává tettek, de amely jelentőségét, központi súlyát és gyakorlati értékét a XIX. század szabadelvű teológiai gondolkodásának hatása alatt csaknem teljesen elveszítette, újból életre kelt, mint a válság teológiája. Ez az új teológiai irányzat az embernek Istennel való közösségét, vele való kapcsolatát, az embernek önmagában való értékét teljesen átformálta. Az ember részéről az Istenhez való emelkedés lehetősége a legteljesebb mértékben lehetetlenné vált. Ennek természetes következményeképpen a modern kálvini orthoxia a súlypontot Jézusról Krisztusra helyezte át, felújítva újból az értelmüket majdnem teljesen elveszített és időszerűtlenné vált dogmák számára az utat, ugyanakkor nagy mértékben háttérbe

szorítva a tudományos alapon való teológiai kutatás értékét. Ezzel egyidejűleg megindultak a XIX. század szabadelvű protestáns teológiája ellen a hevesebbnél-hevesebb támadások. A legelső és legerősebb támadás a Jézus személyével és az Isten országa problémájával kapcsolatban hangzott el. Ezek a támadások folytatódnak ma is. Lényegük a következő:

1. A szabadelvű protestáns teológia főjellemonása a bíráló, a romboló, kiábrándító, negatív bíráló, mely a vallásos érzést nem-hogy ápolná, de ellenkezőleg gyengíti az emberekben.

2. A szabadelvű teológia egyik nagy tévedése, hogy racionalizmuson alapul, amely azt tanítja, hogy hitünk tárgyát, Istent éppen úgy fel lehet fogni és meg lehet magyarázni, mint a természeti igazságokat s ezzel az igazi, mély áhitatot kiölte az emberi kebelből.

3. A szabadelvű teológia a múlt tulzásba vitt kutatásával s az elérni vélt eredményekkel a lényegét szem elől tévesztette. Ugy járt, mint a gyermek, aki ahelyett, hogy a rózsa szépségében gyönyörködött és annak illatát élvezte volna, leszedte leveleit egyenkint, hogy a rózsa életének titkába bepillantson.

4. A szabadelvű teológia mintaképnek állította elénk az ember Jézust, önkényesen felruházva személyét azokkal a nemes tulajdonságokkal, amelyeket a XIX. század a mindennapi emberben felfedezett és megvalósulva látni szeretett volna. Jézus tanításait is önkényesen magyarázta, neki tulajdonítván a legfőbb jó filozófiai gondolatának megteremtését, az Isten országának a földön való megvalósítása által.

5. A legújabb kutatások megállapították, hogy a XIX. század szabadelvű protestáns teológiai kutatása két lényeges pontban tévedett. Tévedett akkor, amikor a források nagyrésztével merő el-lentétben azt állította, hogy Jézus az Isten országát a földön megalapította. Másodszor tévedett akkor, amikor azt hitte, hogy a Jézus-életrajz megírása lehetséges és Jézus életének főbb mozzanatai időleges sorrendben összeállíthatók.

Ezek a legfontosabb vádak, melyek érték és még ma is érik a szabadelvű teológiát és így az unitarizmust is, amely a szabadelvűség pilléreire nyugszik. Hogy védekezzünk s tudunk-e egyáltalában eredményesen védekezni a fenti vádak ellen, amelyek első hallásra megsemmisítőnek látszanak? Hogyan fogalmazzuk meg álláspontunkat ezeknek a támadásoknak pergőtüzében?

A mi álláspontunk csakis a következő lehet:

Elsősorban is el kell ismernünk, hogy a XIX. századi szabadelvű teológiai kutatás ellen felhozott vádak részben igazak. Tény az, hogy a szabadelvű történeti teológia kénytelen volt feladni kutatásai eredményeinek egy részét, amelyekre olyan büszke volt s amelyeket ö:ökre megingathatatlanoknak vélt. Az is igaz, hogy még nem tudott magához térni érzékeny veszteségeiből, melyek érték. De ugyanakkor meg kell állapítanunk azt is, hogy a nagyszabású harc, amely kikerülhetetlen volt és amelynek még nincs vége, részben kedvező volt a szabadelvű teológiai iskola számára. Megtanulta okulni a tévedésekből és hibákból. És meg kell tanulnia még többet tanulni azokból a jövőben.

A szabadelvű teológia egyik legnagyobb tévedése az volt, hogy tudományos kutatásaiban a lényeg nagyon gyakran háttérbe szorult. A történeti tények kikutatása volt a főcél. Ebben a tekintetben felbecsülhetetlen értékű munkát végzett. De nem vette észre, hogy a történelem csak eszköz és nem lehet cél. Nem vette figyelembe a nagy Kanti gazságot, hogy „Das Historische dient nur zur Illustration, nicht zur Demonstration“. Igen gyakran nem a lényegre, az általános érvényűre fektette a fősúlyt. Az igazi hit és vallásosság számára a kutatások legnagyobb eredményei is nagyrészt érzéketlenek maradtak. Érzéketlen maradt a finom, szinte művészetté fejlesztett tudományos, rendszeres munka, amellyel egy-egy részletkérdést megoldottak kiváló teológusaink, mert a kikutatott történelmi igazságok nem tudtak a hit számára gazdagító elemmé válni.

A Jézus személyével kapcsolatban is részben helytállóak azok a bírálatok, melyek a szabadelvű teológusokat érték. Ma már általánosan elfogadott az az álláspont, hogy Jézus nyilvános tanításainak idejéről időrendben összefüggő képet nem atkothatunk, mert az evangélisták nem ilyen célzattal gyűjtötték azokat össze. Az evangéliumok jézusi, vagy Jézusnak tulajdonított mondanásoknak a gyűjteményei, ahol az időbeli sorrend szerepet nem játszott.

Az Isten országa kérdésében is mindinkább kialakul az a meggyőződés, hogy a XIX. század által megalkotott Jézus-kép és Isten országa Jézus által való megalapításának az elmélete nem helytálló. Jézus nem alapította meg az Isten országát, mert őnmaga is várta annak eljövetelét. Itt tehát tévedett a XIX. század teológiája s ennek megfelelően tévedésnek bizonyultak a XIX. szá-

zad kutatásain felépült unitárius Jézus-képnek egyes fontos vonásai is.

De a szabadelvű gondolkodásnak éppen az az óriási előnye, hogy a tévedések nem tehetik tönkre, hiszen a fejlődés, a haladás, a szabadelvűségnek ezen alappillérei a tévedéseket jelentéktelenné teszik, ha azokból tanulni tudunk a jövőre. Ezért a szabadelvű teológiai gondolkodás, bármilyen támadások is ériék és bármennyire is legyenek igazak azok a támadások, létjogosultságát el nem veszítheti. Nehéz időkben, amikor a szellemi élet terén nagy változások és átértékelések mennek végbe, amikor a politikai, gazdasági és társadalmi liberálizmus s az egyén jogai háttérbe szorulnak, amikor a szabadelvűség nem divatos és nem népszerű, a komoly, felelősségének tudatában levő szabadelvű teológiai gondolkodás szerepe megkétszereződik.

A fontos az, hogy a lényegre tekintsünk. Ne csak bírálni tudjunk, hanem építeni is. A szabad kutatás és véleménynyilvánítás, a lelkiismereti szabadság, a tudományos alapon való gondolkodás, ha meg is vannak ma tépászva, ideáljaink kell, hogy maradjanak. Az egészséges racionálizmustól nem szabad félnünk, attól a racionálizmustól, mely a múlt hibáiból megtanulta, hogy az Istennel és örökélettel kapcsolatos vallásos gondolatok, melyek vallásos életünk alapjai, nem érhetők el olyan könnyen, ahogyan azt sokan gondolják. Rá kell eszmélnünk arra, hogy azok a megismerhető világon kívül állanak. Egyebet bizonyítani nem lehet, ahogyan természeti igazságokat bizonyítunk. Meg kell elégednünk azzal, hogy azok legmagasabb szellemi életünk szükségszerű tartozékai, melyek nélkül nem élhetünk s melyek életünkben a hit által jutnak kifejezésre.

A szabadelvű protestáns teológiára s így az unitárius teológiára is, ma, a vallási válság idején nagy és nehéz szerep vár. Újból meg kell fogalmaznia a legújabb tudományos eredmények alapján tévesnek bizonyuló XIX. századbeli Jézus-képünket. Ennek természetes uton kell végbemennie, a haladás és fejlődés törvényeit követve.

A tudományos kutatás kell hogy legyen az alap ma is. De nem mint cél, hanem mint eszköz. A cél: Jézus tanításainak megértése és megvalósítása. Emberi méltóságunk, emberi képességeink, de egyben emberi felelősségünk tudatában kell öntudatos, felvilágosult, szabadelvű vallásos életet élnünk. Ez a mi szerepünk ma, nekünk, szabadelvű unitárius embereknek, egy olyan időben, amikor a szabadelvű gondolkodás jogait olyan sokan kétségbevonják.

Váljék ez a szerep öntudatossá bennünk, hogy annak megfelelően éljünk és haljunk. ¹

Dr. Kovács Lajos.

¹ Ez a rövid dolgozat több lényeges kérdést, így elsősorban a Jézus-kép és az Isten országa kérdéseit csak futólag érinti. Azok részletes megvitatása e dolgozat írójának közelebről megjelenő „Isten országa Jézus tanításaiban“ című könyvében lesz olvasható.

Hozzászólások a Káté és Hiszekegy reformjához.

I. Ráció és lélek.

Már több cikkben olvastuk, hogy az unitárius kátét újra kell írni és e célból már értekezletek is voltak. A cikkekben részben fel vannak sorolva az okok, amelyek ezt szükségessé teszik, részben mint közismert és magától értetődő szükségletre hivatkoznak. Rég volt, mikor mi kátét tanultunk, de ez az idő és annak középpontjában a káté, mint valami szent emlék van a lelkünkben. Hogy egy káté miképpen születik meg, arra mi annak idején nem gondoltunk, hanem csak ott volt előttünk egy nagy sejtetéssel és erre a sejtetésre egész életünkön át keressük a megvilágításokat. És most olvassuk, hogy gyűléseznek felette, hogy kritizálnak felette, hogy kihuzogatnak belőle stb. stb. Férfikorunkra ezek egészen új dolgok, pedig belátjuk, hogy ez is könyv, ezt is meg kellett hogy egyszer írják, és ha úgy adódik, újra meg kell írni. Ennek dacára is idegenül hangzik a tárgyalás hangja, amely az egész ügyet, mint igen egyszerű ügyet kezeli. És az egész tárgyalás nem meggyőző, azt lehet mondani egyetlen részében sem.

A theologia szakszerűségétől távol álló emberek vagyunk és így elhisszük, hogy a káté elavult; bár nem látjuk be, hogy ha az utolsó kiadás husz éve történt, hogy egy káté kérdéseiben husz év olyan hosszú idő volna, illetőleg oly gyorsan változhatnék egy káté szelleme, hogy feltétlen új átdolgozásra volna szükség. Hiszen még az ugynevezett modern tudományok sem változnak ilyen gyorsan. Gyorsan csak a legfelületibb része változik kulturánknak, de az alapok ott is szilárdabbak, Ám legyen. Elavult a káté. De hogy azt ankéteken, közös értekezleteken, közös megállapodással lehet újra írni, ez még nehezebben érthető egyszerű polgári mi voltunknak.

Egyszerű könyvek, természettudományi tankönyvek is rendszeren egy szerzőtől származnak, és két szerző ritka; de értekezle-